

A KAROLING-KORSZAK ELŐTTI MINIATURA.

A Deutscher Verein für Kunstwissenschaft igaz hálára kötelezte a miniatura történetével foglalkozókat, amikor E. Heinrich ZIMMERMANN szakavatott szerkesztésében közrebocsátotta 341 nagy ívrétű fénynyomatú lapon a Karoling-korszak előtti nyugateurópai kéziratokban lévő miniatúrákat, melyeknek kiváló műtörténeti jelentőséget kölcsönöz az a körülmény, hogy legfőbb ránk maradt emlékei az ezen korabeli festészetnek. A jól sikerült hasonmások négy kötetet töltenek meg, amihez még a kiadó tartalmas bevezetése járul ötödik kötet gyanánt.¹

A szöveggönyv előszavában ZIMMERMANN előre jelzi, hogy műve nem tartalmaz, végleges ítéleteket, amit a műtörténetnek ezen az aránylag meglehetősen elhanyagolt területén nem is kívánhatunk meg tőle. Paul LEPRIEUR helyesen jegyezte meg,² hogy ennek a korszaknak a miniatúráit viszonylag kevésbé ismerik és tanulmányozták. Különösen az emlékek rendszerezése, osztályozása terén alig történt valami s ZIMMERMANN épen ezen a téren, az ismert emlékek iskolák szerinti csoportosításával, szinte úttörő munkát végzett. Eredményeit a következőkben foglaljuk össze:

A Karoling-korszak előtti könyvfestészet főképviselei oly országok termékei, ahol a művészet nem évszázados hagyomány, hanem idegen behozatali cikk volt, melyet jól-rosszul kellett hozzá alkalmazni a saját érzéseikhez, vágyaikhoz. Az antik miniatura, melynek kései termékeit ezek az országok is ismerték és lehetőleg utánozták, nem forrott egybe a szöveggel, hanem megtartotta festmény jellegét, mely távlati fogásaival egyáltalán nem

¹ Vorkarolingische Miniaturen. Herausgegeben von E. Heinrich ZIMMERMANN Berlin, 1916. Selbstverlag des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft (E. V.). Ára 410 K 80 f.

² MICHEL: Histoire de l'art. I. 1. Paris, 1905. 306. l.

illetett bele a sikdiszítványok stílusába. A legrégebbi ókeresztény képes kéziratok is ezt a kései hagyományt követik s az írást és képet egymástól elkülönítve tartalmazzák. Díszes kezdőbetűket, fejléceket, szóval puszta ornamentikát nem találunk bennük. E tekintetben némi haladást mutat a bécsi Hofbibliothek RUFINUS-kodexe, melyben már tisztán dekoratív motívumok is érvényesülnek. E régi kéziratok monumentális jellegét az erőteljes unciális betűtípus is fokozta. Amint lassankint előtérbe nyomul az aprólékosabb minuszcula, ennek mozgalmasságával karöltve a dekoratív hatásra való törekvés is érvényesülni kezd.

A praekaroling kéziratok díszítésének legjellegzőbb eleme a kezdőbetű, mely eredetileg tisztán gyakorlati okokra vezethető vissza. Az egyes fejezetek élén álló nagyobb betűk keletkezése azzal a törekvéssel kapcsolatos, hogy világosabban különítsék el az egyes részeket. Legrégibb példái a római Vaticana *Lat. 3256*. jelzetű VERGILIUS-kodexében fordulnak elő az V. századból, de az új irány csupán a VII. század közepe táján indul igazi fejlődésnek, amikor az iniciálék elvont motívumait zoomorf elemekkel vegyítették. Eleinte csupán a betűvégződéseken, vagy más alárendelt helyeken lépnek föl madárfejek s csak később uralkodik az állati alak az egész iniciálén s ez a genetikus fejlődés azért fontos, mivel kérdésessé teszi azt az eddig általános véleményt, mintha Nyugat-Európa a hal- és madárornamentika kész típusát vette volna át Keletről.

A praekaroling korabeli nyugateurópai kéziratoknak a velük egykorú, vagy náluk régebbi keleti kéziratokhoz való viszonyát illetőleg ZIMMERMANN mindenekelőtt rámutat a díszítendő kéziratrészek kiválasztásánál megnyilvánuló különbségekre. Míg a korai bizánci miniátorok a fejezetek végét díszítik, addig nyugaton a dísz a fejezetek élére kerül. Szerinte azok a nyugateurópai kéziratok, melyek a görög kodexből átvették az explicit-lap tipikus díszítésmódját, rendszerint kezdőbetűdísz nélkül szűkülnek s minthogy a ránk maradt korai bizánci kéziratok egyikében sincsenek díszes kezdőbetűk, ezen a téren Olaszországnak kell tulajdonítani az elsőséget. A bizánci és olasz hatások kereszteződés-

sére a legérdekesebb példa a müncheni Hof- und Staatsbibliothek *lat. 6224.* jelzésű VALERIANUS-evangeliariuma, mely Felső-Olaszországban készült a VII. század folyamán. Ebben a kodexben a fejezetvégzördések byzánci minták nyomán készültek, az iniciálék olasz hagyományokban gyökereznek, míg a kezdőbetűk zoomorf végzördései az új korszak szellemét tükrözik.

A hal- és madáralakú kezdőbetűk eredetét SPRINGER¹ és RIEGL² antik, STRZYGOWSKI³ viszont keleti forrásra vezeti vissza. Byzánci kéziratokban az ilyfajta kezdőbetűk csupán a X., örmény kéziratokban pedig csupán a XI. század óta fordulnak elő, ami önmagában véve még nem volna akadály, minthogy feltételezhető, hogy ez elemek épűgy, mint a képanyag, korábbi — ma már elkallódott — kéziratokból való másolatok. De ZIMMERMANN már azért is megtagadja a közös eredetet, mivel a nyugateurópai állatalakú iniciálék egészen elvontak, heraldikai jellegűek, míg az örmény kéziratokban előfordulók életteljeseek, teljesen natralista felfogásról tanúskodók. Ehhez járul még az is, hogy az inzuláris és karoling korabeli kodexekből, melyek pedig a legerősebb keleti hatás alatt állanak, teljesen hiányzanak a madár- és halalakú kezdők. Mindezek alapján ZIMMERMANN feltevése e kérdést illetőleg a következő. Az iniciálék első nyomai kései antik latin kéziratokban fordulnak elő, de a VII. század elejéig viszonylag ritkák s néhány geometriai díszre szorítkoznak. A VII. század közepe táján veszi kezdetét a hal- és madárformák schematikus belevitele a kezdőbetűkbe, ami az iparművészet egyéb terein is általános szokás volt abban az időben. Ezeket az autochton formákat később kétségtelenül befolyásolták a keletről importált iparművészeti cikkek.

Kezdetben a madár sűrűbben szerepel az iniciálékon, mint a hal. A nagyobb méretű madarak, melyek az iniciálé vagy az

¹ Der Bilderschmuck in den Sakramentarien des frühen Mittelalters. Abhandlungen der kgl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Phil.-Historische Klasse. XI. köt. 346. s köv. II.

² Altorientalische Teppiche. Leipzig, 1891. 166. l.

³ Der Dom zu Aachen. 53. l.

árkádok belsejét töltik ki, anélkül, hogy szerves kapcsolatba lépnének ezzel a kerettel, az egykorú plasztika és iparművészet által szolgáltatott mintákra vezethetők vissza s főleg a luxeuili kolostor termékeiben gyakoriak. Valamivel később, 700 körül, lép föl a luxeuili iskola termékeiben a hal, melynek első, rendkívül elvont, formájával a luxeuili *Lectionarium*-ban (Paris, Bibl. Nat. lat. 9427.) találkozunk. E hal alakja megegyezik a British Museum egy alexandriai ezüstitálján látható haléval s minthogy a *Lectionarium*-ban antik indázat is föllép, valószínű, hogy a hal is antik átvétel. A luxeuili halak teste levél- és karikadísszel mintázott.

A szigorúan heraldikai madártípus szintén korán föllép s úgy látszik szövetmintázatokból való kölcsönvétel. Főleg az északkeleti frank kéziratcsoportnál gyakori s a VIII. század közepe táján, keleti hatás alatt változatosabb formákat ölt.

A corbiei iskola halformái zömökebbek s talán épügy a luxeuili iskolából származnak, mint a csak szórványosan előforduló madarak. A fleuryi másolóműhelynek tulajdonítható kodexek halformáit nyulánk test, széles fej és pálmalevélhez hasonló fark jellemzi.

Az olasz kéziratok hal- és madárformái szilárd hagyományról nem tanúskodnak s jobbára a corbiei, luxeuili, vagy a fleuryi iskola utánzatai. Igen figyelemreméltóak a barcellonai székesegyház GREGORIUS *Homilia*-it tartalmazó kötetének madártípusai, melyek valószínűleg Spanyolországban keletkeztek. A lyoni kéziratok egységes típusokat a zoomorf iniciálisok terén nem tartalmaznak. A hal- és madárformájú kezdők e változatossága élénk ellentétben áll a bizánci és örmény kéziratok zoomorf betűinek tipikussá vált schemáival, ami lehetetlenné teszi a meroving könyvfestők tőlük való függését. Csupán egy tekintetben egyeznek az összes meroving kezdőbetűk s ez a díszítésül alkalmazott állatok abszolút nyugalma. Az egymás mellé helyezett, gyakran egymást megfogó madarak és halak sohasem küzdenek egymással.

Egyéb zoomorf elemek a praekaroling kéziratokban csak

elvértve fordulnak elő s teljesen magukon viselik az esetlegesség bélyegét. Nagyobb jelentőségük csupán a kutyáknak s kutyalakú négylábuaknak van, melyek a VIII. század közepe óta az északkeleti frank csoportban, keleti hatás alatt, föllépnek. A feltüntetett állatok változatossága révén külön hely illeti meg a gellonei *Sacramentariumot* (Paris, Bibl. Nat. lat. 12.048.), melyben tyúk, kakas, gólya, oroszlán, nyúl, kacska, kecskebak stb. is előfordul. Ez a változatosság mintegy előkészít azokra a naturalista madarakra, melyek a karoling-korszak kezdetekor a kánon-táblákon jelentkeznek.

A többi díszítő motívum közül legérdekesebb a szalagfonadék. Az olaszországi kéziratok ebből a szempontból sem valami változatosak. A fonadék e kodexekben kizárólag az iniciálék törzsökénél nyer alkalmazást, még pedig a széles, kétágú fonadék alakjában. A VIII. század közepe után francia hatás alatt három- és négyágú fonadékok, sőt egymásba szövődő komplikáltabb láncolatok is előfordulnak. A lyoni iskola a fonadékot teljesen mellőzi s a luxeuili sem él vele különösen gyakran. Ez utóbbi iskola néhány terméke azért fontos, mert rajtuk végigkísérhetjük, mint alakulnak át hármassal fonadékká az egymásba kapcsolt nyolcasok. Az északkeleti frank iskola termékeiben eleinte csupán a kettős fonadék fordul elő, de a VIII. század második felétől fogva a hármassal fonadék s egyéb komplikáltabb formák is gyakoriak. A fleuryi iskola a kettős fonadék mellett a négyes fonadékot is ismeri. Corbieban eleinte a fonadék egészen ismeretlen s a VIII. század közepe előtt csupán szórványosan fordul elő.

Sokkal számosabbak a növényi díszítő elemek. Olaszország ezen a téren is tartózkodó. A legkorábbi olaszországi kéziratokban előforduló néhány indázat egészen antik szellemben van tartva. A lyoni iskola termékei közül csupán a szent ÁGOSTON-kodex (Lyon, Bibl. Municipale Ms. 604) tartalmaz alig felismerhető levéldíszet. A luxeuili kéziratok korai és kései példányai teljesen mellőzik, míg a középső korszakba esők, elsősorban a már említett *Lectionarium* bőven él vele. Főleg a levélpalmettát kedvelik, mely a wolfenbütteli szent ÁGOSTON-kodexben (Herzogl. Bibl. 99. *Weis-*

senburg) indával párosul. E motívumok kétségkívül antik eredetűek. Viszont más növénymotívumok a római *Missaléban* (Bibl. Vaticana *Regin. lat. 317.*) s a würzburgi szent ÁGOSTON-kodexben (Universitätsbibl. *Mp. Theol. Fol. 64a.*) kétségkívül keleti szövetmintákra vezethetők vissza. Ugyancsak keleti, valószínűleg byzánci hatás alatt állanak a corbiei iskola levélornamentikái, melyek legváltozatosabban a petrogradi szent BASILIUS-kodexben (Császári Ktár, *lat. F. v. I. IV. 2.*) szerepelnek. A többi kéziratcsoport növénydíszje a luxeuili és corbiei termékekével szemben egészen jelentéktelen.

Egyéb díszítő motívumok közül a kereszt-, csillag- és rozettaalakú díszítmények említendőek, melyek valószínűleg keleti textil-munkákból kölcsönöztek.

Színezés dolgában a korai kéziratok a gyengéd, tompa színeket kedvelik. A piros inkább rózsaszín és ritkán fordul elő. Böven élnek a zöldszínnel, melyhez némi szürkésbarna festéket kevertek. A korai corbiei kéziratoknál az alapszín sárgásszürkébe átmenő barna, melyről a piros, zöld és feketés kék jól kiemelkedik. Ennélfogva a korai kezdőbetűk színhatása nyugodt és diszkrét; de csakhamar emelkedik a színek intenzitása. A zöld erőteljesebb lesz s a cinóber uralkodóvá válik. Velük egyidőben az élénk sárga szín is föllép, melyet eddig nem ismertek. Az átmenetet a kétféle színezés között legjobban a római JUSTUS URGELLENSIS-kézirat (Bibl. Vallicellana *B. 62.*) képviseli a VIII. század közepepéről. A színezés a század második felében a legrikítóbb.

A kezdőbetűk szerkezete szintén erős változásnak volt alávetve az idők folyamán. A legkorábbi iniciálék kisméretűek és csinosak, de már a luxeuili *Lectioarium*-ban (700 körül) növesznek indulnak. Eleinte csupán az I. és T. betű szára nő meg s valóságos keretléccé bővül, de csakhamar horizontális irányban is elhatalmasodnak. A VIII. század közepe táján megindul az a szokás, hogy egész sorok iniciálékból tevődnek össze, sőt a kései corbiei kéziratokon egész lapok csupa kezdőbetűkből állanak s ezzel előkészítenek a karoling-korszak gyakorlatára, amelyben az «Initium» ln. szótagja gyakran az egész lapot betölti. A kezdő-

betüket eleinte körzővel szerkesztették meg, míg a későbbi művészek szabadabban jártak el, élénkebb, de egyúttal rejtélyesebb formákat adva iniciálisaiknak.

A kontinentális kéziratoktól teljesen függetlenül fejlődött az ir és angol szigetcsoport kodexeinek díszítése. E fejlődés menetének helyes megállapítását igen megnehezíti a fennmaradt anyag hézagossága. Míg a szárazföldi könyvdíszítés kialakulását nyomon követhetjük, addig a szigetvilág kéziratai minden előkészület nélkül, kifejelettségük teljes pompájában állanak előttünk. A bangori *Antiphonale* (Milano, Bibl. Ambrosiana) és a *Catagh-Psalterium* (Dublin, Royal Society of Irland), nyomorúságos kezdőbetűik következtében némelyek szemében a kezdőfokot képviselik, míg ZIMMERMANN szerint a fejlődési folyamatba bele nem illeszthető, elszigetelt próbálkozásokul tekintendők, melyek otromba dísze nem a miniatura korabeli fejlődési fokát, hanem a miniatörök járatlanságát bizonyítja. Emellett a *Catagh-Psalteriumot* rendszerint túlkoránra, szent COLUMBA idejébe szokás tenni, holott az jóval későbből, a VIII. század végéről való. Minthogy az ir kéziratok javarésze keltezetlen, a kormeghatározásnál a legnagyobb óvatossággal kell eljárunk. ZIMMERMANN szerint teljesen hibás az a sokak által képviselt álláspont, mely szerint a gazdagabb díszű kéziratok okvetlenül későbbiek, mint a szegényesebb kiállításúak s hogy a kevésbé bonyolult díszítő elemek mindig korábbi fejlődési fok ismérvei. Szerinte ez az álláspont csupán egyes iskolákon belül jogosult, mivel könnyen lehetséges, hogy bizonyos iskolák végig kitartottak az egyszerűbb ornamentika mellett s más iskolák gazdagabb díszű termékeivel szemben kormeghatározó értékkel nem bírnak. Így az eddigi felfogás szerint a durrowi *Evangeliarium* (Dublin, Trinity College libr. 57.) egyszerűbb motívumai alapján a legkorábbi fejlődési fokot képviseli (600 körül), a lindisfarnei *Evangeliarum* (London, British Museum, *Cotton Nero D. IV.*) a középső fejlődési fok reprezentánsa (700), míg a kelli *Evangeliarium* (Dublin, Trinity College libr. *A. I. 6.*) növénymotívumainak a karoling-korszak ornamentikájával való rokonsága révén mindkettőnél későbbi alkotás (800, sőt 900 körül). A három evan-

geliumos könyv közül egykorú bejegyzés alapján csupán a lindisfarnei példány kora biztos, a másik kettő ZIMMERMANN szerint vele körülbelül egykorú s a bennük fellépő különbség onnan magyarázható, hogy a három kézirat három különböző könyvfestő iskola terméke. A book of Durrow-nak Irországban nem voltak követői, de tovább hatott Angliában és a moselvidéki iskolában. A book of Kells Angliában csak közvetve hatott, míg Irországban szinte az egész későbbi termelésre irányítólag befolyt. Végül a lindisfarnei *Evangelarium* csupán Northumberlandban volt némi hatással.

A VIII. század folyamán Canterburyben egy új művészi irány bontakozik ki, még pedig byzánci hatás alatt. A szigetvilág kalligrafikus díszítő elemeit plasztikus jellegű ornamentika váltja föl; a paszomántfonadék tovább is tartja magát, de bonyolultabb mustrátatokká szövődik; a régi állati motívumokat pedig ugyancsak keletről származó újabb állati alakzatok szorítják ki. Hasonló fejlődési irány állapítható meg Dél-Angliában, mely a VIII. század végi és IX. század eleji kontinentális kéziratfestésre is kihatott. De azért, mint a petrogradi *Evangelarium* bizonyítja (Csász. Ktár *lat. F. v. I. N. 8.*) a VIII. század harmadik negyedéből, a szigetvilág művészetének a síkdíszítményekhez való ragaszkodása tartós.

Az ir és angolszász miniaturára tényleg legjellemzőbb a díszítéseknek még a figurális elemekben is megnyilatkozó vonalszerű felfogása. Emellett a jellegzetesen kelta díszítő motívumok gazdagsága is jellegzetes ismérvük, melyek közt első helyen az palmettából délkeleti Angliában kifejlődött trombita-motívum és a főleg a Book of Kellsben meglepő szabad alakokat öltő spirális motívum említendő. Kevésbé fontos szerepet játszanak az illető betűkhöz való hasonlatosságuk miatt Z, J. és I. mustrának elkeresztelt motívumok, melyek épúgy, mint a bécsi DIOSKURIDES-kodexben már előforduló ú. n. «kelta fémponatok» keletről származtak. Igen fontos eleme az ir kéziratok díszítésének a szalagfonadék, mely a legkorábbi inzuláris kodexekben is sűrűn és gazdag változatosságban szerepel s amely legvalószínűbben keletről,

elsősorban Szíriából való behozatal, melynek iparművészetében a VI. század óta nagy szerepet játszott.

A trombita- és csigavonalmintázat mellett a legeredetibb ir díszítmény az állati ornamentum. CUMING 1857-ben azt a tételt állította föl, hogy ezek az állati alakok a szalagfonadékból fejlődtek. Ezt az állítást rendszerint a durrowi *Evangeliarium* 174^b levelére szokták alapítani, melynek négy harántcsíkján az egymásba fonódó állatok első pillantásra szalagfonadék benyomását keltik a szemlélőben. ZIMMERMANN szerint az állatok és a szalagfonadék közt legfeljebb annyiban áll fenn kapcsolat, hogy a szalagfonadékban megnyilvánuló mozgás volt arra hatással, hogy kizökkentsék az állatokat eredetileg nyugodt helyzetükből s bonyolult egymásba fonódásukat idézzék elő. A minta pontos forrását mindeddig nem lehetett megállapítani. A germán eredet igen kérdéses; sokkal valószínűbb, hogy itt is keleti kölcsönvétellel van dolgunk. A Book of Kells négy lábú, melyek feje inkább a kutyaéhoz hasonlít, alighanem ugyanabból a forrásból valók, ahonnan a kézirat szertelenül megnyult nyakú madarai is származnak. Talán keletrómai zománcmunkák utánzataival van dolgunk. Az ir állatornamentika Angliában is elterjedt, de a VIII. század közepe után Dél-Angliában másféle állattípusoknak adott helyet.

Növényi díszítő motívumok az ir kéziratokból rendszerint hiányzanak. E tekintetben kivétel a Book of Kells, melynek növényi díszítményei már rendkívül stilizáltak, de azért a naturalista alap még kicsillan belőlük. A keleti származás itt is valószínű.

Ugyancsak keleti, valószínűleg szír mintákra vezetendők vissza a Book of Kells figurális elemei, melyekből azonban — néhány csekély kivétellel — szinte teljesen kiveszett az eredeti minta plasztikus hatása. A Book of Kells-től függő kéziratcsoport tagjaiban ugyan az alakok plasztikus mivolta egész a IX. századig tartja magát, de más kéziratokban a plasztikus irány teljesen háttérbe szorul az alakok teljesen síkdíszítményszerű felfogása mellett. Angliában a Book of Kells figurális típusa igen kevésbé ter-

jedt el, míg Walesben a Book of St. Chad (Lichtfield, Cathedral Library) evangelistái határozottan hatása mellett tanúskodnak. Northumberlandben kései antik miniaturák hatása érzik, míg Dél-Angliában a VIII. század közepe óta új byzánci minták jutnak érvényre, melyek egészen felforgatják a régi inzularis stilusjellegget, amit az a körülmény is elősegített, hogy a régi kelta díszítő motívumokat is új mintázatok kezdik kiszorítani.

Az evangelisták állatjelképei szintén két csoportba oszthatók. Az első csoport Angliában a VIII. század közepéig él, amikor Dél-Angliában az alakokkal együtt a szimbolumok is változnak. Realisztikusabb megjelenésük, mely ellentétben áll a korábbi fajta elvont formáival, a karoling-korszak típusaihoz hozza őket közelebb. A korai csoport állatjelképei különböző típusokra vezethetők vissza, melyek legtöbbször keletről származik. Az a felfogás, hogy az evangélista emberi alakjának és állati jelképének együttes ábrázolása nyugateurópai eredetű, nem állja meg a helyét azok szemében, akik a ravennai S. Vitale-templom mozaikjait byzánci alkotásoknak tartják, hacsak föl nem tesszük — ami szintén nem lehetetlen — hogy a byzánci művészeknek a nyugati szokáshoz kellett alkalmazkodniuk.

A Book of Kells iniciáléi kétfélek, egy részük ornamentális keretükkel az egész lapot betöltő erőteljes, határozott formájú, gazdagon díszített betűk, míg a szövegben egészen másfajta, kisebb kezdőbetűk láthatók. Ez utóbbiak törzsökét jobbra széles, fekete sáv alkotja, melynek alapját kisebb díszítő motívumok töltik ki s melynek végződése is hasonlóképp díszítettek. Ezen a betűkonturjait eléggé hiven követő kezdők mellett, állati és emberi formákból egyberótt iniciálék is előfordulnak, melyek nem valami nagy tekintettel vannak a betű alakjára. Ez a második típus a későbbi ir kéziratokban túlnyomó többségre jutott.

Dél-Angolországban jelentős változás állott be a kezdőbetűk terén a VIII. század közepe táján. Az iniciálék felépítésének szigorú és építészeti megkötöttsége elvész és határozottan csinos formáknak ad helyet.

Színezés dolgában a durrowi *Evangelium* és a Book of

Kells két jól megkülönböztethető típust képviselnek. A Book of Durrow zöld, piros és barnás sárga színekre alapított színhatása harmonikus, de nehézkes és élettelen, míg a Book of Kells sokkal gazdagabb és világosabb színskálával rendelkezik, melyet a legkeresettebb módon alkalmaz. A zöld és világos piros ebben az utóbb említett kodexben csak ritkán szerepel, viszont az ibolya annál sűrűbben. A Book of Kells színezési finomságait csupán a lindisfarnei *Evangelium* festője értette meg, habár miniaturáinak színhatása attól jelentékenyen eltér. Irországból a későbbi kéziratok színei nehézkesebbek, zavarosabbak; főleg az olajzöld színárnyalat bontja meg a lapok összhangját. Egyik-másik 800 körül keletkezett kézirat színhatása egyenesen rökítő. A Book of Durrowtól függő kéziratok egy ideig világosabb színárnyalatokat használtak, majd ismét a régi színekre térnek vissza.

Az ír és angolszász szerzetesek közismert hittérítő missziója az európai szárazföldön a miniatura fejlődésére sem maradt hatástalan. Főleg az angolszász kéziratfestés gyakorolt erős hatást a kialakuló karoling kéziratdíszítésre, elsősorban a franko-szász, a toursi, fuldai és délnémet iskolákra.

Ez összefoglaló bevezetés után ZIMMERMANN sorra jellemzi bőséges kéziratanyag alapján az egyes iskolákat.

A sort az olasz kéziratok nyitják meg (I—34. tábla), melyek száma 23. Ezek a würzburgi Universitätsbibliothek. *Mp. theol. fol. 68.* jelzetű *Evangelium* talán Dél-Olaszországból a VII. század második feléből, a veronai Biblioteca Capitolare XXXVIII. jelzetű SULPICIUS SEVERUS: *de vita Martini* c. kézírata, mely Veronában készült 517-ben, a párisi Bibliothèque Nationale *nouv. acquis lat 1592.* jelzetű HILARIUS *de trinitate* c. kodexe, mely a VII. század folyamán készült Észak-Olaszországban vagy Dél-Franciaországban, ugyane könyvtár *lat. 10.593.* jelzetű BASILIUS *Homiliae* c. kézírata a VII. század közepéről és *lat. 2769.* jelzetű EUCHERIUS *Formulae spirituales* c. kodexe a VII. század végéről, a müncheni Hof- und Staatsbibliothek *lat. 6224. (cim. 13.)* jelzetű *Evangelium* Északkelet-Olaszországból 675 körülről, a bécsi Hofbibliothek *lat. 563.* jelzetű *s Excerpta e patribus* c.

gyűjteményes kötetének 122—177. levele Bobbióból 720—730 tájáról és *lat. 181.* jelzetű *AETHICUS Cosmografia* c. műve ugyanonnan a VIII. század 3. negyedéből, a veronai Biblioteca Capitolare XV. századi kézírata, mely szent JEROMOS *Epistolae in Gai institutiones* c. művét tartalmazza a VIII. század első harmadában, talán Bobbióban készült másolatban, a st. galleni Stiftsbibliothek 730. számú ROTHARUS *Edictus* c. kodex talán Bobbióból 700 körüli időből, a milánói Biblioteca Ambrosiana *B. 159. sup.*,¹ *F. 84. sup.*,² *I. 101. sup.*³ és *C. infl 98.*⁴ jelzetű kézíratai, mind a négy a VIII. századból s Bobbióból, a római Biblioteca Vittore Emanuele 2094. és 2107. számú kézíratai, mindkettő talán Novarából s az első AUGUSTINUS *De genesi*, a másik pedig EUCHERIUS LUGDUNENSIS *Opera* c. művét tartalmazza, amaz a VII. század utolsó harmadából, amaz 750 körüli időből, ugyancsak valószínűleg novarai származású az ottani Biblioteca Capitolare CXXXIV. számú *Collectio Canonum* c. kézírata a VIII. század végéről, a boroszlói Königl. Bibliothek *Rehdig. 169.* jelzetű *Evangeliariuma* északkeleti Olaszországból a VIII. század közepéről, a karlsruhei Hof- und Landesbibliothek *Aug. LVII.* jelzetű ISIDORUS-kézírata Észak-Olaszországból 780 tájáról, a római Biblioteca Vaticana *Reg. lat. 9.* jelzetű középolaszországi szent PÁL levelei a VIII. század közepéről és *Vat. lat. 3835., 3836.* jelzetű Homilia-gyűjteménye, mely ugyanebben az időben készült Rómában, a veronai Biblioteca Capitolare *LV.* számú ISIDORUS-kodexe Veronából, a VIII. század utolsó harmadából és *LXII.* számú szent JEROMOS-kodexe ugyanonnan a VIII. század végéről.

Minde kéziratok meglehetősen szerény díszítésűek s csak a VIII. század vége felé készült északolaszországi darabok ornamentikája gazdagabb. Megállapodott hagyomány nem fejlődött ki bennük. A legtöbb emlék Veronába és Bobbióba lokalizálható. Veronában a VIII. század elején a luxeuili iskola hatása jelentkezett. A bobbiói kéziratok a milánói Ambrosiana iniciálékkal

¹ GREGORIUS: *Moralia in Job.* ² *Vitae patrum.* ³ *Canon Muratorianus.*

⁴ MAXIMUS TAURENSIS: *Homiliae.*

bőségesen díszített GREGORIUS-kodexe köré csoportosíthatók, mely egykorú bejegyzés szerint a 747-ben oklevélben szereplő ANASTASIUS apát részére készült. Kezdőbetűi kisméretűek s eléggé durva kivitelűek, színezésük nehézkes, ornamentikájuk meglehetősen egyhangú. Legjellegzetesebb díszítő elemek az emberi fejek és kezek, melyek byzánci hatásra vallanak. Figyelemreméltók egyes betűk kutyafejvégződése is, melyek valószínűen specifikusan olasz alkotások. Ugyane stilust mutatják a milánói *F. 84. sup., I. 101. sup., C. inf. 98.* és a bécsi *lat. 131.* jelzetű kéziratok.

Még szegényesebb korai illusztrált kéziratokban Spanyolország. Szerzőnknek csupán két spanyolországi darabot sikerült felkutatnia (35—37. tábla): a müncheni Hof- und Staatsbibliothek *lat. 6436.* jelzetű szent PÁL-töredékét a VII. század közepéről, mely csupán az abbreviaturák sajátosságai alapján utalható Spanyolországba s a barcelonai székesegyháznak a VIII. század elejéről való, GREGORIUS *Homiliae in evangelia* c. művét, melynek kezdőbetűdísze erős olasz hatás alatt áll.

Ugyancsak szorosabb kapcsolatban állanak az olaszországi kéziratokkal a lyoni és délfraanciaországi eredetű kodexek (38—43. tábla). Ezt a csoportot öt kézirat képviseli, úgymint CLERICUS *Breviarium*a a VII. század közepéről, jelenleg Münchenben a Hof- und Staatsbibliothekben *lat. 21.501.* jelzet alatt; a berlini Königl. Bibliothek *Philipp 1745.* jelzetű *Canones*-kézirata a VII. század végéről, a lyoni Bibliothèque municipale *Ms. 443.* és *Ms. 604.* jelzetű lyoni származású ORIGENES, illetve szent ÁGOSTON kézirata a VII. század második feléből s a kölni Dombibliothek 212. számú *Collectio Canonum*-a a VII. század közepéről. A legtöbb meglehetősen kisméretű, szerény ornamentikájú s gyengéd színezésű iniciálékkal bír. A 604. számú lyoni kézirat friss és graciosus konturokkal bíró kezdői ugyanarra a hatásra vallanak, mely a korai corbiei kéziratokon is tapasztalható. Valamivel gazdagabb kiállítású az olasz hatás alatt álló kölni kodex.

Sokkal fontosabb a luxeuili kolostor műhelyéből kikerült kodexek csoportja (44—74. tábla). E csoport 19 kéziratból áll, nevezete-

sen: a párisi Bibliothèque Nationale *lat. 11.641.* (Szent ÁGOSTON: *Homiliae et epistolae*, a VII. század utolsó harmada), *lat. 9427.* (*Lectionarium Gallicanum*, 700 tájáról) *lat. 2739.* (*Variorum Patrum Miscellanea*, a VIII. század 2. negyedéből), *lat. 14.086.* (*Variorum Patrum Miscellanea*, a VIII. század 2. negyedéből) és *lat. 10.910.* (FREDEGARIUS SCHOLASTICUS: *Cronica*, a VIII. század elejéről) jelzetű kézirataiból, a római Biblioteca Vaticana *Reg. lat. 317.* jelzetű *Missale Gothicum*-ából (700 tájáról), az ivreai *Biblioteca Capitalore Ms. I.* jelzetű GREGORIUS: *Regula pastoralis* c. kéziratából, a VII. század végétől, a londoni British Museum *Add. Mss. 878.* (GREGORIUS: *Moralia*, 750 tájáról) és *Add. Mss. 29.972.* (Szent ÁGOSTON: *Sermones*, a VIII. század 2. harmadából) jelzetű kézirataiból, a veronai Biblioteca Capitolare *XL.* számú GREGORIUS *Moralia* c. művét tartalmazó kodexéből, 700 tájáról, a wolfenbütteli Herzogliche Bibliothek *99.* *Weissenburg* jelzetű és szent ÁGOSTON *Homiliae* c. művét tartalmazó kéziratból, a VIII. század 2. harmadából, a würzburgi Universitätsbibliothek *Mp. Theol. Fol. 64a.* (AUGUSTINUS: *De psalmis*, 750 tájáról) és *Mp. Theol. Fol. 68.* (Evangeliarum kánonlapjai, 740 tájáról) jelzetű kézirataiból, a petrogradi Császári Nyilv. Könyvtár *Lat. G. v. I. N. 14.* jelzetű GREGORIUS: *In Ezechiel* c. kéziratából, a VIII. század 2. negyedéből, a valenciennesi Bibliothèque Municipale *495.* számú kéziratából, mely EUSEBIUS és szent JEROMOS krónikáit tartalmazza, a VIII. század 2. negyedéből, a fuldai Landesbibliothek *Codex Bonifantianus 2.* jelzetű, *Varii Patres ecclesiae* c., 750 körül készült kodexéből, a bécsi Hofbibliothek *lat. 675.* jelzésű egyleveles töredékből, 760 tájáról, a cambridgei Corpus Christi College Library *304.* számú IUVENCUS-kéziratából, 775 tájáról s végül a st. galleni Stiftsbibliothek *188.* számú kéziratából, mely MAXIMUS TAURINENSIS egyházi beszédeit stb. tartalmazza, 775 tájáról.

A luxeuili kolostor szent COLUMBAN alapítása s így a legrégibb termékek valószínűleg inzuláris hatás alatt állottak. A párisi AUGUSTINUS-kodex (*lat. 11.641.*), melyből egy-egy töredék Genfben és Petrográdban őriztetik, 680 körül keletkezett, amint ezt

egyrészt az unciális betűtípusok szabályosabb, zártabb kompozíciójú formái, másrészt díszének a 680. évi római zsinatot aláíró DESIDERIUS ivreai püspök számára készült és Ivreában őrzött GREGORIUS-kodexszel való rokonsága bizonyítja. A papyrusra és pergamentre vegyesen írt párisi kézirat iniciáléinak színezése erősen megromlott. A barnás szürke, piros és zöld szín közül főleg ez utóbbi szinte teljesen kifakult. A díszítmények sorában a karikamintázat van túlsúlyban. Itt-ott növényi motívumok nyomai is feltűnnek. A vele stilisztikailag rokon ivreai kodexben a karika-minta már erősen közeledik a szalagfonadék felé. Figyelemre-méltó a 4a. levélen látható P-kezdő, melynek szára a szép meroving minuszkulákkal írt lap egész hosszán végignyul s még az írásoszlopon is túlterjed. Ennek a legrégebbi stílusnak egy újabb stílusba való átmenetét képviseli a vaticani *Reg. lat. 317.* jelzetű *Sacramentarium*, melynek újításai világosan a régibb kéziratokban látható iniciálé- és arkádformák továbbfejlesztése. E kézirathoz igen közel állanak a würzburgi *Burkard-Evangeliarum* kánonívei, valamint a londoni *Add. Mss. 11.878.* szerény ornamentikája. A luxeuili iskola legkiválóbb terméke a párisi *lat. 9427.* jelzetű *Lectionarium*, mely az eddig említett kéziratok összes díszítő motívumait egyesíti és továbbfejleszti. Az egész vagy fél szöveg-hasáb mentén végigfutó keskeny díszlécek könnyed és változatos kivitele különös figyelmet érdemel. A D betűk hosszúra kinyúló végződése nem egyenes díszlécek, hanem sokkal szabadabb formációkra vezetnek. Nem kevésbé gazdag ornamentikájú a petrogradi kézirat (*Lat. Q. v. I. N. 14.*), melynek kisebb, négyszög-ídomú minuszkulái a VIII. század közepére vallanak. A lapok díszítése némileg más, de alapjában a *Lectionarium* s az azt megelőző kéziratok stilisztikai elveiből folyik. A legszembeötlőbb különbség a szöveghasábok keretelése; amihez a lap balmentén végignyuló betűszárban volt megadva a kiindulópont. Arkáddísz is a régebbi minták természetes fejleménye. A madárformák viszont, melyek a *Lectionarium*-ban életteljesebbek, itt ismét visszaesnek régi merevségükbe. Az ornamentika részleteinek fölismerését megnehezíti az erősen megfakult színezés. A petrogradi kéz-

irat arkádjaival azonos stilben vannak tartva a valenciennesi 495. számú kodex arkádjai, míg az oszlopok pálmáindája a *Lectio-narium* hasonló díszével rokon. E három kézirat képviseli a luxeuili könyvfestészet középfokú stílusát. Az iskola későbbi termékeiből hiányzik a díszítmények finomságai iránti érzék s az írás és díszítmény kölcsönös kapcsolata; a régi formákat szellemük átértése nélkül alkalmazzák, ami díszük minden gazdagsága s részben eredetisége dacára élettelen jelleget nyom e kéziratokra. Az elzászi Weissenburgból származó wolfenbütteli kéziratban, mely igen gazdag díszítésű, a palmetta-motivum, mely már a luxeuili *Lectio-narium*-ban és a petrogradi GREGORIUS-ban is feltűnik, különösen nagy szerepet játszik. A fejlődés még későbbi fokán áll s úgy színezés, mint rajz dolgában jóval nyersebb a fuldai Landesbibliothek *Cod. Bonifatianus* 2. jelzetű kézírata, melyben az ornamentális részleteket színeztek helyettesítik. A madáralakok teljesen hiányzanak, míg a tipikus luxeuili hal gyakran előfordul. Vele rokon a londoni *Add. Mss.* 29.972. jelzetű kézirat.

A feuryi iskolába sorolt három kézirat (75—84. tábla): a berni Stadtbibliothek 219. számú, 740 táján írt szent JEROMOS-kodexe, a párisi Bibliothèque Nationale *Nouv. acq. lat.* 1598. és 1599. jelzetű, 760 körül készült *Homilia*-gyűjteménye és az autuni Bibliothèque de la Ville *Ms.* 3. jelzetű, 751—754 körül másolt *Evangeliarium*-a származási helyét oklevélszerűen igazolni nem lehet. A berni unciális-kézirat szegényes díszé, így az iniciálé törzsében egyesített fonadék és halfej, világos olasz hatásra vall. Az autuni *Evangeliarium* főjelentősége az egész lapnyi képekben áll, melyek minden rajzbeli esetlenségük dacára sejtetik a keleti minta művészi jelentőségét. A sort a 12b. levélen látható Maiestas nyitja meg, mely egy középső nagy és a négy sarkon elhelyezett kisebb medaillonokból áll. A középső medaillon foglalata zöld és sárga, míg a kisebb medaillonoké épügy, mint Krisztus discszosorúja, barna, melyet a pergamen eredeti színében hagyott kerek foltok tarkáznak. Az esetlenül trónoló Krisztus s a két oldalán álló angyalok ruhája barnássárga. Az arcok festetlenül maradtak, csupán Krisztus orra sárga. Krisztus hajzata zöld, az angyaloké pedig

barna. A négy sarokmedaillon a négy evangélista jelképeit keregeteli. A 18b. levelet MÁTÉ, a 187a. levelet MÁRK, a 187b. levelet LUKÁCS és a 188a. levelet JÁNOS evangélista álló alakja tölti be. Az átlag 27 cm. magas és 21 cm. széles képek alapja a festetlen hártya. Minden egyes evangélista körvonalai barna festékkel készültek, ruhájuk kék és zöld, az árnyékolást barna, erőteljes vonások alkotják. Az alakok egy-egy hatalmas árkád alatt foglalnak helyet, melyek szegélye piros, szalagfonadékos díszre pedig sárga és kék. Az árkád körívében az evangélisták jelképei láthatók. Az arcok, kéz és láb világos sárgára színezett, a hajzat szürkés kék. Az alakok síkszerű átstilizálása éppen nem sikerült s igen messze állanak az ir és angolszász kódexek ilyenemű termékei mögött.

A frank kolostori könyvtárak sorában egy sincs, melyből oly sok kézirat maradt volna ránk, mint a VII. század közepe táján BATHILDA királyné által alapított corbiei kolostorból. A kolostor alapító szerzetesei Luxeuilből kerültek ki, ami a corbiei könyvfestőműhely legrégebb termékein is megérzik. A corbiei iskola termékei a következő 31 kézirat (85—118. tábla): a párisi Bibliothèque Nationale-ban a lat. 12.097. jelzetű *Collectio Canonum*, a VIII. század elejéről, a lat. 17.655. jelzetű GREGORIUS TURONENSIS-féle *Historia Francorum* 700 tájáról, a nouv. acq. lat. 1740. jelzetű ószövetség-töredék a VIII. század 2. negyedéből, a lat. 3836. jelzetű *Collectio Canonum* 700 tájáról, a lat. 12.135. jelzetű AMBROSIVS-féle *Hexameron*, a lat. 11.681. jelzetű BEDA *super Lucam* etc., a lat. 12.155. jelzetű szent JEROMOS *super Ezechiel*, a lat. 11.627. jelzetű szent JEROMOS *in Esaiam*, mind a négy 800 tájáról, a lat. 12.190. jelzetű szent ÁGOSTON *De consensu evangelistarum* 760 tájáról, a nouv. acq. lat. 1619. jelzetű ORIBASUS *Synopsis* 770 körülről, a lat. 13.028. jelzetű ISIDORIUS *Eihymologiae* a VIII. század 3. negyedéből és a lat. 2824. jelzetű *Patres ecclesiae* 780 tájáról, a newyorki MORGAN-Library GREGORIUS *Moralia in Job* c. kézírata és *Evangeliariuma* 700 tájáról, a petrográdi Császári Nyilvános Könyvtárból a lat. F. v. I. N. 2. jelzetű szent BASILIUS *Regula* és lat. Q. v. I. N. 13. jelzetű szent JEROMOS *Epistolae*, mindkettő 700 tájáról, továbbá a lat. F. v. I.

N. 11. jelzetű *Initium Vitae Scti Lupi* a VIII. század 2. harmadából, a *lat. F. v. XIV. N. 1.* jelzetű FORTUNATUS 800 körülről, a *lat. Q. v. I. N. 4.* jelzetű *Patres ecclesiae* a VIII. század 1. harmadából, a *lat. O. v. I. N. 2.* jelzetű szent MÁRK *evangelium-töredék* a VIII. század közepéről és a *lat. F. v. I. N. 6.* jelzetű szent AMBRUS *In Lucam* 770 tájáról, a cambrai-i Bibliothèque de la Villeben a *Ms. 684.* jelzetű GREGORIUS TURONENSIS *Historia Francorum* a VII. század utolsó harmadából és a VIII. század 2. negyedéből, a római Biblioteca Vallicellanában a *B. 62.* jelzetű IUSTUS URGELLENSIS *In cantica canticorum expositio* 750 tájáról, a római Biblioteca Vaticanában a *Regin. lat. 257.* jelzetű *Missale Francorum* a VIII. század 2. negyedéből és a *Pal. lat. 493.* jelzetű *Missale Gallicanum vetus* 770 tájáról, a st. galleni Stiftsbibliothekban a *Cod. 214.* jelzetű GREGORIUS *Dialogi* a VIII. század 3. negyedéből, a cambridgei Corpus Christi Collegeban a *Ms. 193.* jelzetű AMBROSIVS *Hexaemeron* a VIII. század 3. negyedéből, a berlini Königlische Bibliothekban a *Hamilton 132.* jelzetű *Canones*-kézirat 700 tájáról, a londoni British Museumban a *Burney 340.* jelzetű ORIGENES *Homiliae* a VII. század utolsó harmadából, a chartresi Bibliothèque Municipaleban a 40. számú GREGORIUS *Moralia in Iob.* a VIII. század elejéről s a kölni Dombibliothekban a 98. számú ISIDORUS *Quaestiones* a VIII. század 3. negyedéből.

E kéziratok sorából a párisi Bibliothèque Nationale *lat. 17.655.* jelzetű kodexe, mely GRÉGOIRE DE TOURS frank krónikáját tartalmazza, egy részében teljesen luxeuili hagyományokat őrzött meg, míg túlnyomó részében az új iskola vonásait tartalmazza. Különösen szembeszökő a különbség az iniciálékon szereplő halformánál, mely a merev és zömök luxeuili típustól eltérően hajlékony testtel, hatalmas fejjel s erősen keskenyedő farkkal bír. Figyelemreméltó továbbá az egyik I betű testét mustrázó byzánci palmetta-díszítmény is. Ezzel a kodexszel szoros rokonságban áll két petrográdi kézirat, a *Lat. Q. v. I. N. 13.* és *Lat. F. v. I. N. 2.,* melyek elseje azért is fontos, mivel byzánci jellegű. Szent JEROMUS miniaturája világosan rávall a byzánci hatásra. Iniciálisokban rend-

kívül gazdag a Biblioteca Vallicellana JUSTUS URGELLENSIS-e, melyben a régibb kéziratok világos borpiros, zöld és barna színárnyalatai mellett a későbbi kéziratok cinóberje is jelentkezik. Szinte minden egyes lapján van kezdőbetű, melyeken a leveles mustrázatú halak mellett itt lép föl először a kettős fonadék. Úgy ez a kézirat, mint számos kevésbé díszes társa, a még nem teljesen kialakult ab-típusú minuszkulákkal van írva. E típust régebben «longobard írás»-nak nevezték, azután «corbiei írás»-nak is keresztelték el, míg LOEW *Paleographia sacra*-jában ab-típusnak nevezte el. Rövidítései során LINDSAY nem egy jellegzetesen inzuláris abbreviaturát mutatott ki s ugyanily hatásra vall a későbbi kodexekben pl. a párisi *lat. 11.007*. N-jében föllépő szalagfonadék is, mely a Vallicellana-kézirat fonadékából nem fejlődhetett. A kéziratok pontos időrendi egymásutánját nem lehet megállapítani. A kétségtelenül Corbieből származó kéziratok mellett szerző olyan kodexekből is hoz hasonmásokat (118—126. tábla), melyek corbiei hatás alatt készültek. Ezek a berlini Königl. Bibliothek *Theol. fol. 354*. jelzetű GREGORIUS *Moralia in Iob*. c. kézírata a VIII. század 3. negyedéből, a londoni British Museum *Add. Ms. 24.143*. jelzetű GREGORIUS *Moralia* c. kodexe 770—80 tájáról, a cambrai Bibliothèque Municipale 937. számú ISIDORIUS-kodexe 775 körülről, a boulogne-sur-meri Bibliothèque Municipale 42. sz. szent JEROMOS-a 780 tájáról, a bruxellesi Bibliothèque Royale 2493. számú Kánon-gyűjteménye ugyanebből az időből és 9850—53. számú *Vitae patrum* etc. kézírata 700-ból, az épinali Bibliothèque Municipale *Ms. 68*. jelzetű szent JEROMOS-a (*Opuscula*) 744-ből s végül a müncheni Hof- und Staatsbibliothek *lat. 6278*. jelzetű GREGORIUS *Moralia in Iob*-ja a VIII. század 3. negyedéből.

Ugyancsak luxeuili behatás alatt áll az a 10, teljes biztonsággal nem lokalizálható kézirat (127—143. tábla), melyet ZIMMERMANN valószínű keletkezési helyükről északkeleti frank csoportnak keresztelt el. Ezek: a párisi Bibliothèque Nationale *lat. 17.654*. (GREGORIUS TURONENSIS *Historia Francorum*), *lat. 2706*. (szent ÁGOSTON *De Genesi*), *lat. 2110*. (EUGIPIUS *Excerpta ex operibus*

Augustini) és *lat. 12.241.* (CASSIODORUS *Expositio super psalmos.* III. rész) jelzetű kéziratai 790, 725, 750 és 775 tájáról, a montpellier-i Bibliothèque de la Ville 3. számú *Evangeliariuma* a VIII. század közepéről, a gothai Herzogliche Bibliothek *Membr. I. 75.* jelzetű gyűjteményes kötete 725 tájáról, a római Biblioteca Vaticana *Reg. lat. 316.* jelzetű *Sacramentarium Gelasianum-a* 750 tájáról, az oxfordi Bodleian Library *Laud. Miscell. 126.* jelzetű szent ÁGOSTON *Epistolae* c. kodexe ugyanebből az időből és *Douce Ms. 176.* jelzetű *Evangelistariuma* 800 tájáról s végül a kölni Dombibliothek 67. számú szent ÁGOSTON *Ennarationes in psalmos* c. kézirata, mely 785 és 819 között készült. A csoport legrégebb tagja a párisi *lat. 17.654.* jelzetű GRÉGOIRE DE TOURS, melynek erőteljes unciálisai, továbbá kezdőbetűinek alakja és színezése egyformán a luxeuili korai tipussal rokonok, bár egyik-másik eleme e típustól eltér.

Még nagyobb fokú az eltérés a párisi *lat. 2110.* jelzetű kéziratban, ahol az egyes könyvek végződéseinél szabadon maradó lapfelületet díszítmények töltik ki, melyek keletről importált szövevekről másoltattak. Ezt az új irányt sokkal szerveesebben kifejlesztve találjuk a Vaticana *Sacramentarium Gelasianumá*-ban, melybe számos állati és növényi motívum került be a keleti szövevekről. Vele egy fejlődési fokon áll a *Laud. Misc. 126.* jelzetű oxfordi kézirat.

Ezzel a csoporttal szoros rokonságban áll 5 más kézirat, melyeket a luxeuili minuszkuulákból fejlődött írásokban szereplő különös formájú *a* betűről *a*-típusnak keresztelt el a szerző (144—149. tábla). Ezek a laoni Bibliothèque Municipale *Ms. 137.* jelzetű PAULUS OROSIUS *Historiae* c. és *Ms. 423.* jelzetű ISIDORUS *Liber rotarum* c. kodexei 760 tájáról, a londoni British Museum *Add. Mss. 31.031.* jelzetű GREGORIUS *Moralia* c. kodexe 760 körülről, a párisi Bibliothèque Nationale *lat. 12.168.* jelzetű szent ÁGOSTON *Quaestiones in eptaticum* c. és a cambridgei Corpus Christi College *Ms. 334.* jelzetű ORIGENES-kézirata a 770 körüli időből. Valamennyi közül a legfontosabb az első helyen említett kézirat, melynek ornamentikája világosan összefügg az északkeleti

francia iskolával. Kisebb méretű kezdőbetűiben azonban határozottan önálló felfogás érvényesül.

Már a karoling-korszakba esik a st. galleni Stiftsbibliothek 731. számú VANDÜLGARIUS-kézirata (150—153. tábla) a VIII. század utolsó tizedéből és a párisi Bibliothèque Nationale lat. 12.048. jelzetű *Sacramentarium*-a (153—159. tábla), mely a IX. századból való bejegyzések tanúsága szerint akkor Gelloneban volt s ha szerzőnk mégis foglalkozik velük, ezt csupán azért teszi, mivel eddigelé mindkettőt a praekaroling-korszakba tették. Főleg az ú. n. gellonei *Sacramentarium*-ot a meroving kéziratfestészet egyik iskolai példájának szokták tekinteni. Így pl. Paul LEPRIEUR is, aki az eddigi szokáshoz híven, a Héraultban fekvő Gelloneban látja a kodex keletkezési helyét.¹ Ezt a felfogást nemcsak az a körülmény cáfolja, hogy a Gellonera vonatkozó bejegyzések a kodex keletkezésénél jóval későbbiek, hanem az is, hogy betűtipusa a cambraii székesegyház részére készült s az ottani Bibliothèque Municipale 300. számú szent ÁGOSTON-kodexével azonos. Az a spanyol hatás, melyet egyesek gazdag ornamentikájában látni véltek, épen nincs beigazolva s abban leli magyarázatát, hogy a kodex keletkezési helyét Dél-Franciaországban keresték. Sokkal valószínűbb, hogy szír befolyással van dolgunk, habár teljesen azonos stílus szír kéziratok sem maradtak ránk.

Az irországi kéziratok nagy részét sem datálni, sem pedig lokalizálni nem lehet teljes biztonsággal. Ilyenek a 160—200. táblán reprodukált kéziratok, számszerint 22. Ezek a dublini Trinity College Library 57. és 58. számú *Evangelium*-ai a VIII. század elejéről, továbbá 60. és 59. számú *Evangelium*-ai a VIII. század 2. feléből, 56. számú *Evangelium*-a 900 tájáról és 50. számú *Psalterium*-a a XI. század végéről, a st. galleni Stiftsbibliothek 51. számú *Evangelium*-a 750—760 tájáról, 1395. számú különböző kodexből való töredékei 800 körülről s 60. számú szent JÁNOS *Evangelium*-a ugyanebből az időből, továbbá 904. számú PRISCIANUS-kodexe a X. század elejéről,

¹ MICHEL: Histoire de l'art. Paris, 1905. I. 313. l.

a torinói Biblioteca Nazionale *O. IV. 20.* jelzetű *Evangeliarum-töredéke*,¹ az oxfordi Bodleian Library *Auct. D. 219.* jelzetű *Evangeliarium*-a 800 tájáról, a londoni Lambeth Palace Library *Evangeliarium*-a a IX. század 2. feléből, a fuldai Landesbibliothek *Cod. Bonifat. 3.* jelzetű *Evangeliarium*-a 800 tájáról, a GWYNN dublini tanár tulajdonában lévő 807-ben íratott *Evangeliarium*, a leydeni Egyetemi Könyvtár *lat. 67.* jelzetű PRISCIANUS *Institutiones grammaticae* c. s 838 ápr. 11-éről keltezett kézirata, a cambridgei St. John College *C. 9.* jelzetű *Psalterium*-a a X. század 2. feléből, a londoni British Museum *Harley 1023.* jelzetű *Evangeliarum*-a a XII. század közepéről és *Add. Mss. 36.929.* jelzetű *Psalterium*-a 1200 tájáról, a párisi Bibliothèque Nat. *Nouv. acq. lat. 1587.* jelzetű *Evangeliarium*-a, mely Észak-Franciaországban készült, ir hatás alatt, 800 körül s végül a würzburgi Universitätsbibliothek *Mp. theol. fol. 69.* jelzetű szent PÁL *Epistolae* c. 800 körül írt kézirata.

Minde kéziratok közül a legfontosabb az ú. n. Book of Durrow és az ú. n. Book of Kells. Amaz a dublini Trinity College *A. IV. 5.* jelzetű *Evangeliarium*-a, mely egész a reformáció koráig az 553 és 563 közt szent COLUMBA által alapított durrowi kolostor tulajdona volt. 248, egyenkint 15,7×24,6 cm. nagyságú levélből áll s egykor ezüsttel borított kötéssel volt ellátva, mely FLAUN király uralkodása alatt (879—916) került a kézira. A kézirat subscriptiója: «Rogo beatudinem | suam scē praesbiteri | patricii ut quicumque | hunc libellum manu te | nuerit meminert colum | bae scriptoris qui hoc scripsi | himet evangelium per XII | dierum spatium g̃tia dñi nri s. s.» egyszerű átvétel abból az eredetiből, melynek alapján jelen másolat készült 700 körül. A kézirat egyes lapjai az újabkori átkötetés alkalmával elkeveredtek. Az I., II. és III. levél eredetileg a kézirat elején vagy végén

¹ Ez a kézirat a torinói könyvtárban dühöngött tűzvész alkalmából elpusztult, a miniatúrák kivételével, melyek a kéziratból lefényképeztetés céljára épen ki voltak emelve. A tűz okozta nagy hőemelkedés következtében azonban e lapok is összezsugorodtak, a festésük lepattogzott, úgy hogy teljesen átfestették őket a helyreállítás alkalmával.

állott. Az *Ib.* levél díszlap, mely szalagfonadékos keretben kétágú világos sárga keresztet ábrázol, különböző árnyalatú piros festékekkel fölrakott szalagfonadékos alapon. A *Iib.* levél ugyancsak díszlap, mely fonatdíszű keretben ugyancsak fonatdíszű keresztet ábrázol, szárai között az evangelistáknak ma már csak barna körvonalakban látszó jelképeivel. Mindkét miniatura erősen körül van vágva s új lapra felragasztva. A *IIIa.* levél teljes tükrét betöltő díszítmény csigavonalakból és trombita-motivumokból tevődik össze. Egész lapnyi díszlapok láthatók még a *13a*, a *77b*, a *107b* és *174b* leveleken, míg a *76b* levél JÁNOS, a *116b* levél LUKÁCS, a *173b* levél MÁRK és a *245b* levél MÁTÉ jelvényét ábrázolja változatos keretekben. Iniciálék vannak az *1a*, *8a*, *14a*, *15a*, *78a*, *118a*, *175a* és *234b* leveleken, az egyszerű díszítésű kánontáblák pedig az *5a—7a* leveleket töltik be. Főleg a kezdőbetűk finom kivitelű fonatdíszé alapján ZIMMERMANN e kéziratot, melyet eddig 600 körülre szoktak tenni, a VIII. század elejére helyezi.

A Book of Kells ugyancsak a dublini Trinity College tulajdona. Ez az *A. I. 6.* jelzetű (58. sz.) *Evangeliarium*, mely 1541-ig a szent COLUMBAN alapította kellszi kolostor birtokában volt. 339, 255 × 328 cm. nagyságú levélből áll s több kéz írása. Valószínűleg azonos azzal az aranykötésű *Evangeliarium*-mal, melyet 1006-ban elloptak s amely 20 hónap múlva kötésétől megfosztva újra napfényre került. Ez a legpazarabb díszítésű ir. kézirat, melynek szinte minden lapján van legalább egy kis ornamentum. Az erősen lekopott *1a* levélen a négy evangélista jelképei láthatók ékítményes keretbe foglaltan. Az *1b—5a* lapot a kánonok gazdagon mustrázott arkádjai töltik be. Az arkádok oszlopait fonatos, spirális és zoomorf minták élénkítik. Az arkádok mezejében az egyes evangélista jelvények láthatók. A *7b* levél a trónoló Madonnát ábrázolja szerafok körében. A *8a* levelet nehezen olvasható díszírás tölti be, melyet madarakkal ékített IN kezdőbetűcsoport vezet be. Utóbbi alatt biborszínű köpenybe burkolt férfi guggol. Egyegy 65—113 cm. magas kezdőbetű látható a *12a*, *13a*, *15b*, *16b*, *18a* és *19b* levélen. A *27b* levélen a négy evangélista jelvénye látható, változatos díszű keretelésben. A *28b* levelet MÁRÉ,

a 32b levelet pedig egy másik evangelista ülő alakja tölti be gazdag ornamentikájú keretben. A 33a levél kettős keresztet ábrázol pazarul díszített négyszögbe foglaltan, míg a 29a és 33a leveleket szinte teljesen kitölti egy-egy kezdőbetűcsoport. A 45a levélen egy 12 cm. magas iniciálé szerénykedik, a 114a levél Krisztus elfogatását ábrázolja, a 114b és 124a leveleket nagyobb méretű iniciálék díszítik, a 129b levél ismét a négy evangelista jelképét hozza egy-egy medaillonba bekomponálva, a 130a és 183a levél ismét nagyobb méretű kezdőbetűket tartalmaz, míg a 187b levél MÁTÉ és MÁRK jelképét ábrázolja. A 188a levelet szinte teljes egészében a Quo betűcsoport tölti ki, míg a 202b levélen Krisztus megkísértetése látható. A 203a és 285a leveleket ismét egy-egy iniciálé s néhány díszbetűs szövegsor foglalja el. A 290b levélen immár harmadszor fordulnak elő az evangelisták jelvényei, ezúttal a két átlóval felosztott négyszög háromszögű mezőibe illesztve. A 291b levélen JÁNOS evangelista ül, a 292a levél pedig ismét gazdag díszítésű kezdőbetűcsoportból áll.

A Book of Kells stílusával rokon kéziratok egyike sem éri el ennek gazdag díszét. Legközelebb áll hozzá a st. galleni Stiftsbibliothek 51. számú *Evangelarium*-a, melynek evangelista képei, két különböző típust képviselnek. E típusok közül a régibb áll közelebb a Book of Kells formáihoz. Az újabb típushoz tartozó képek rajzában és színezésében bizonyos eldurvulás észlelhető, ami azonban épen nem dönt emellett, mintha a kézirat a kontinensen készült volna. LINDSAY a kodex svájci keletkezése mellett a 295. levélen olvasható zárósort s a szövegben előforduló rövidítéseket hozza föl. A zárósort azonban jóval későbbi (a X. század elejéről való) hozzátétel, a svájci kéziratokban használt rövidítések gyűjteménye pedig ma még annyira hiányos, hogy ezen az alapon végérvényű következtetések nem vonhatók. Ugyancsak szoros kapcsolatban áll a Book of Kells-szel és a st. galleni *Evangelarium*-mal a dublini Trinity College Book of Mulling-nak nevezett 60. számú *Evangelarium*-a, még pedig nem annyira szegényes ornamentikáját, mint inkább evangelista-képeit illetőleg. Ennek bizonyos mértékben továbbfejlesztése a 807-ről keletkez-

hető Book of Armagh, GWYNN tanár tulajdonában, melyet FERDOMNACH másolt TORBACH püspök részére, aki 808 július 16-án halt meg s egy évig ült a püspöki székben. Miként a legtöbb egykorú kéziratokban, a képek színezetlen tollrajzok.

Egészen sajátos stílusa van a dublini Trinity College 59. sz. *Evangelarium*-ának, melynek háromnegyed részét valami DIMMA másolta, úgy látszik, a VIII. század 2. felében. A kézirat csupán 4 kezdőbetűt, továbbá MÁTÉ, MÁRK és LUKÁCS arcképét és JÁNOS jelképét tartalmazza. Az alakok teljesen síkdíszítményszerű felfogásról tanúskodnak, a színek sápadtak és erőtlenek. A londoni érseki könyvtár (Lambeth-Palace Library) *Evangelarium*-a, melyet a 3. lapon olvasható későbbi bejegyzés alapján MAC DURNAN-ról szokás elnevezni, épen gazdag színezése folytán a IX. század második felébe utalható. A fuldai *Cod. Bonifat.* 3. jelzetű, 65 levélből álló *Evangelarium*, melynek másolója bizonyos CADMAG s amely állítólag szent BONIFÁC tulajdonában volt, világosan egy plasztikus képekkel ellátott minta ügyetlen utánzata. Különösen az arcok visszaadása emlékeztet benne a Book of Mulling-ra. A színezés nyersségére tipikus példa az oxfordi Bodleian Library *Auct. D. 2. 19.* jelzetű *Evangelarium*-a, melynek miniaturái a 820-ban mint birri püspök elhalt MAC REGOL munkái. A kései ir. kéziratok rajzbeli és színezési sülyedését igazolják a dublini 56. számú és a st. galleni 60. számú *Evangelarium*-ok, meg a cambridgei *Psalterium*.

Az ir. hittérítők tevékenysége legelőbb Northumberlandban bontakozott ki, ahol számos kolostort alapítottak, melyek az anyországgal szoros kapcsolatban álltak s az ir. kultúra melegágyaivá lettek. A VIII. század első felében e kolostorokban készült kéziratok hamisítatlan ir. ornamentikával bírnak s csak később vettek önálló fejlődési irányt. De már a legrégebb emlékek figurális részében is megnyilvánult az irtől eltérő olasz hatás. BEDA krónikájából tudjuk, hogy BISCOP BENEDEK a wearmouthi és jenowi apátságok megalapítója hatszor utazott Rómába, főleg hogy onnan kéziratokat és képmintákat kozzon magával s hogy negyedik útján későbbi útódja a kolostorok vezetésében, CEOLFRIED is elkísérte.

Ugyancsak BEDA szerint CEOLFRIED a Rómából hozott bibliáról három másolatot készített, melyek egyikét aggkorában magával vitte az örök városba. Csakhogy útközben, 716 szept. 25-én meghalt Langresben, mire — miként CEOLFRIED-nek a *Cod. Harley 3020.* jelzetű kéziratban lévő életrajzában olvassuk — a Rómába szánt ajándékokat rendtársai juttatták rendeltetési helyére. Ez az ajándék a firenzei Biblioteca Laurenziana-ban *Amiatinus 1.* jelzet alatt őrzött s 1029 kéthasábosan írt levélből álló *Szentírás*, melynek inzularis jellegét a 805a levélen látható egyetlen iniciálé szalagfonadéka árulja el. A kézirat egyetlen egykorú miniatúrája, a 706b levélen látható Maiestas-kép igen kezdetleges másolata egy kései antik eredetinek, mely valószínűleg CASSIODORUS régi Codex grandior-jában volt, amelynek 8 lapja az Amiatinus-kézirat elé van kötve. Ugyanezen CASSIODORUS-kézirat nyomán készülhettek, de még jobban távolodtak el az antik eredetitől azok az evangelista-képek, melyek a northumberlandi csoport főművét, a British Museum *Cotton Nero D. IV.* jelzetű *Evangeliarium*-át díszítik. E kézirat Lindisfarneból, egy Jarrow és Wearmouth közelében állott ir alapítású kolostorból való. A kézirat egy X. századi bejegyzése szerint a másolás EADFRITH lindisfarnei püspök (698—721), a külső foglalat ETHELWALD lindisfarnei püspök (724—740), az ötvösmű BILLFRITH anachoréta s az angol glosszák ALDRED pap munkája. Ezeket az evangelista-képeket a lindisfarnei *Evangeliarium* ornamentikájának leghivebb bámulói is kevésre becsülik. ZIMMERMANN viszont nem habozik kijelenteni, hogy a maguk nemében tökéletesek. Különvéleményét arra alapítja, hogy a tiszta síkdíszítés alapelvét bámulatos következetességgel valósította meg bennük a miniatör, amikor a három dimenziós mintákat egysíkú ábrázolásra formálta át. A kodex ornamentikája az egyes evangeliumokat megelőző díszlapra és kezdőbetüs lapra szorítkozik, míg a prologusokat, két kivétel híján, csupán kisebb méretű kezdőbetük élénkítik. Főbb miniatúrái: a 2b levél díszlap, mely szalagmívű keresztet ábrázol, stilizált madarakból alkotott keretben, gazdag mustrázatú alapon; a 3a, 5b és 8a levél egy-egy nagyméretű kezdőbetüt s több sornyi

díszbetűt tartalmaz; a 11a, 12a, 13a és 14a a kánontáblák arkád-jait hozza; a 18b és a 19a levélnek ismét egy-egy kezdőbetű a a dísz; a 24b levél MÁTÉ képével, a 26b levél díszlap keresztalaku ékitménnyel, 27a, 29a, 90a levelek kezdőbetűkkel, 94b levél díszlap fonadékdísz állatmotivumokkal, 95a, 131a, 131b, 136b levelek kezdőbetűkkel, 137b levél LUKÁCS képével, 128b levél díszlap, 139a és 139b levél iniciálékkal, 209b levél JÁNOS képével, 210b levél díszlap, 211a levél kezdőbetűvel díszítve. A kodex kezdőbetűi karcsúbbak, mint a Book of Kells-éi s színezésük is ellentétben áll velük, mivel a nyugodt, tompa színek túlnyomóak bennük.

A lindisfarnei *Evangelium* csoportjába 8 kézirat tartozik, de sem rajzbeli kivitel, sem színezés dolgában egyik sem éri el annak művészi magasságát. Még legközelebb áll hozzá a lichfieldi Cathedral Library Book of St. CHAD néven ismeretes töredékes *Evangelium*-a a VIII. század 2. negyedéből. Egyéb e csoportba tartozó kéziratok: a durhami Cathedral Library A. II. 17. jelzetű *Evangelium*-töredéke 725 tájáról és B. II. 30 jelzetű CASSIODORUS-kodexe a VIII. század közepéről, a berlini Königl. Bibliothek Hamilton 553 jelzetű *Psalterium*-a a VIII. század közepéről, a LOTHIAN márkai Blickling halli könyvtárában őrzött *Psalterium* a VIII. század utolsó harmadából, a kölni Dombibliothek 213. sz. *Collectio canonum*-a és a londoni British Museum Royal I. B. VII. jelzetű *Evangelium*-a ugyanebből az időből. (211—254. táblák.)

Az angolszász eredetű kéziratok egy másik csoportja, összesen 5 kodex, a párisi Bibliothèque Nationale lat. 9389. jelzetű *Evangelium*-a köré csoportosítható, mely a németországi Echternachból származik. Az echternachi kolostort WILLIBRORD alapította s lehet, hogy ez a kézirat vagy még Angliában készült, vagy pedig Echternachban került ki egy angolszász szerzetes írószobájából. A 223 levélre terjedő kodexben néhány kezdőbetűn kívül, csupán a négy evangelistának egy-egy lapot elfoglaló remekművű keretekbe foglalt jelképei láthatók. E csoportba tartozó kéziratok: a cambridgei Corpus Christi College 197. számú kolligátumának 245—317. levelei, melyek a londoni British Museum

Cotton Otho C. V. jelzetű 64 levélnyi s a *Cotton*-könyvtárban 1737-ben dühöngött tűzvész alkalmával erősen megrongált töredékével együvé tartoznak; a maihingeni Fürstl. Öttingen-Wallerstenische Bibliothek *I. 2. (Lat.) 4.º 2.* jelzetű *Evangelium*-a a VIII. század 3. negyedéből, a párisi Bibliothèque Nationale *lat. 9525.* jelzetű szent JEROMOS: *Commentarius in epistolas S. Pauli* c. kézírata a IX. század elejéről s a trieri Domschatz 61. számú *Evangelium*-a 775 tájáról, a két utóbbi valószínűleg Echternachban készült. (255—279. táblák.)

Az angolszász kéziratok harmadik csoportját 6 codex teszi, amelyek mind Canterburyből származnak és stilisztikailag annyira rokonok egymással, hogy keletkezési helyük bizvást föltehető. E csoport tagjai: a stockholmi Kung. Bibliotek *Codex aureus*-a, egy a VIII. század 3. negyedében készült *Evangelium*, a párisi Bibliothèque Nationale *lat. 281.* és *198.* jelzetű *Evangelium*-a Észak-Franciaországból 800 tájáról, a londoni British Museum *Cotton-Vespasian A. I.* jelzetű *Psalterium*-a és *Royal I. E. VI.* jelzetű *Evangelium*-a a VIII. század 3., illetve utolsó negyedéből, továbbá *Cotton-Tiberius C. II.* jelzetű BEDA *Historia ecclesiastica* c. kodexe 800 tájáról s végül a cambridgei University Library *L. l. I. 10.* jelzetű ETHELWALD-kodexe a IX. század első harmadából (280—296. tábla). A stockholmi *Evangelium*-ban vegyesen fordulnak elő festetlen és biborszínű pergamenképek s ez az első eset, hogy biborlevelek előfordulnak inzuláris kéziratokban. Úgy ez a körülmény, mint az arany bőséges alkalmazása, valamint az írás jellege indokolják a kézirat datálását, melynek állatformái is a kései angolszász iparművészeti tárgyakon előforduló zoomorf díszítményekkel állanak rokonságban.

Az angolszász kéziratok utolsó csoportját azok a VIII. század 2. felében keletkezett kéziratok teszik, melyek az előző csoportok egyikébe sem illeszthetők s melyek valószínűleg Anglia déli részében készültek. Ennek a dél-angol csoportnak a tagjai: a bécsi Hofbibliothek *lat. 1224.* jelzetű *Evangelium*-a 770 tájáról, a római Biblioteca Vaticana *Barb. lat. 570.* jelzetű *Evangelium*-a, a maeseyci templomi kincstár egy *Evangelium*-a s a petro-

gradi Császári Nyilvános Könyvtár *lat. F. v. I. N. 8.* jelzetű *Evangeliarium*-a. (297—326. tábla.)

Befejezésül szerző műve 327—332. tábláján néhány későbbi angolszász és angol hatás alatt készült szárazföldi kéziratból ad szemelvényeket. Ezek a durhami Cathedral Library *A. II. 16.* jelzetű *Evangeliarium*-a, a herefordi Cathedral Library *P. I. 2.* jelzetű *Evangeliarium*-a, a cambrai-i Bibliothèque Municipale 470. sz. JÓB-kommentárja, az autuni Bibliothèque Municipale 4. számú *Evangeliarium*-a, a petrogradi Császári Nyilvános Könyvtár *lat. Q. v. I. N. 18.* jelzetű BEDA és *lat. Q. v. XIV. N. 1.* jelzetű PAULINUS de Nola kéziratai.

GULYÁS PÁL.